

LIDIA PAC-POMARNACKA*, AGNIESZKA AUGUSTYN**,
DARIUSZ RUTKOWSKI***

Fizyczno-uitylitarny wzór kultury a doświadczenia wojny w byłej Jugosławii

Streszczenie. W świecie nauki problem kultury i tworzonych przez społeczeństwa wzorów kulturowych zajmuje istotne miejsce. Wielu autorów udowodniło, że wzory kultury dotyczą również ciała. Ciało, dzięki uczestnictwu w kulturze, tworzy wzory kultury fizycznej. Celem artykułu jest identyfikacja wzorów kultury fizycznej Floriana Znanieckiego oraz wzorów wartości ciała Andrzeja Pawluckiego na kulturowo odmiennym terenie, jakim są kraje byłej Jugosławii. Szczegółnej analizie zostały poddane społeczności miejskie Sarajewa, Vukovaru i Zaprešića. W czasie badań etnograficznych podjęto próbę rozpoznania, czy warunki wojny lat 90. stanowiły przeszkodę w wypełnianiu wzorów kultury fizycznej przez ludność cywilną Sarajewa (ze szczególnym uwzględnieniem kobiet i dziewcząt) i czy ludność ta pielęgnowała wzór fizyczno-uitylitarny. W badaniach wykorzystano obserwację, wywiad narracyjny oraz analizę tekstów źródłowych. Wyniki eksploracji pokazały, że wzór uitylitarny wypełniany był przez kobiety i dziewczęta w obłożonym Sarajewie, zakładał sprawność i gotowość cielesną do walki. Ów wzór spotkał się również ze swoim odbiciem w krzywym zwierciadle, na skutek interpretacji rzeczywistości wojennej przez dzieci.

Słowa kluczowe: wzory kultury fizycznej, wzór uitylitarny, wojna w byłej Jugosławii, Sarajewo, zabawa w wojnę

Kody JEL: I12, I18, I39

Sugerowane cytowanie: Pac-Pomarnacka, L. Augustyn, A. i Rutkowski, D. (2021). Fizyczno-uitylitarny wzór kultury a doświadczenia wojny w byłej Jugosławii. *Studia Periegetica*, 3(35), 61-86. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0015.6040>

* Wyższa Szkoła Bankowa we Wrocławiu (Polska), Wydział Finansów i Zarządzania, email: lidia.pac-pomarnacka@wsb.wroclaw.pl, orcid.org/0000-0002-6605-1180

** Wyższa Szkoła Bankowa we Wrocławiu (Polska), Wydział Finansów i Zarządzania, email: agnieszka.augustyn@wsb.wroclaw.pl, orcid.org/0000-0003-1030-1352

*** Dolnośląska Szkoła Wyższa z siedzibą we Wrocławiu (Polska), Wydział Finansów i Zarządzania, email: dariusz.rutkowski@dsw.edu.pl, orcid.org/0000-0002-8891-5816

1. Wstęp

Temat kultury i tworzonych przez społeczeństwa wzorów kulturowych zajmuje ważne miejsce w publikacjach naukowych. Wielu autorów udowodniło, że kultura dotyczy również ciała, jego kreacji, sposobów poruszania się. Ciało, uczestnicząc w kulturze, tworzy wzory kultury fizycznej.

Celem badań jest zidentyfikowanie wzorów kultury fizycznej Florianiana Znanieckiego (1973) i wzorów wartości ciała Andrzeja Pawłuckiego (1994) w kulturowo odmiennym obszarze badawczym, jakim są kraje byłej Jugosławii. Eksploracja objęła społeczności miejskie krajów byłej Jugosławii: Sarajewa (Bośnia i Hercegowina), Zaprešicia (Chorwacja) i Vukovaru (Chorwacja). Szczegółnej analizie został poddany wzór fizyczno-uitylitarny, wypełniany przez cywilnych mieszkańców Sarajewa w czasie oblężenia (w latach 1992-1996), oraz próba jego wypełnienia przez dzieci podczas dziecięcych zabaw w wojnę.

Eksploracją kierowały następujące pytania badawcze:

1. Czy warunki wojny lat 90. stanowiły przeszkodę w wypełnianiu wzorów kultury fizycznej przez ludność cywilną?

2. Czy w czasie wojny w byłej Jugosławii ludność cywilna oblężonego Sarajewa pielęgnowała wzór kultury fizyczno-uitylitarny? Czy ów wzór wypełniały również kobiety?

3. Czy przekazywany dzieciom wzór kultury (fizyczno-uitylitarny związany z rolą obrońcy) może ulec zniekształceniu ze względu na rzeczywistość wojenną?

By uzyskać odpowiedzi na postawione pytania badawcze, zastosowano badania jakościowe. W pracy wykorzystano obserwację, wywiad narracyjny i analizę tekstów źródłowych.

2. Socjologiczne rozumienie kultury

Kultura od wieków stanowi integralną część rzeczywistości społecznej. „Słowo *kultura* z początku oznaczało na wskroś materialny proces, dopiero potem, używane w sensie metaforycznym, zaczęło się odwoływać do spraw ducha” (Eagleton, 2012, s. 8). Terry Eagleton uważa, że kultura to zarówno samokontrola, jak i samospelnienie. Dostosowujemy nasze zachowania do pewnych utartych norm czy wzorów. To „dostosowywanie się” czasem nie przychodzi łatwo, jednak w większości przypadków mamy wrażenie, że realizujemy się kulturowo.

Znana antropolog Ruth Benedict opisuje kulturę jako wielki łuk, ogarniający wszystkie możliwe zainteresowania związane z różnymi okresami życia, ze środowiskiem lub różnorodną działalnością człowieka (Benedict, 2005, s. 103). Pisze również, że każde społeczeństwo, określa swoją tożsamość kulturową, dokonując

wyboru pewnych segmentów tego łuku. „Kaźde, z punktu widzenia innego, pomija elementy podstawowe, a wykorzystuje nieistotne. Jedna kultura niemal nie uznaje wartości pieniądza, inna przyjęła je za podstawę w kaźdej dziedzinie zachowania” (Benedict, 2005, s. 103). W taki sposób społeczeństwo tworzy pozytywne wzory zachowań, pożądane schematy działania – wzory kultury.

Problemem kultury zajmowało się wielu filozofów, antropologów, etnologów, socjologów. Clyde Kluckholm i Alfred Kroeber już w latach 50. doliczyli się prawie 200 różnych ujęć kultury (Kroeber i Kluckholm, 1952 za: Sztompka, 2019). Piotr Sztompka uważa, że „w mnogości dotychczasowych ujęć problemu kultury można dostrzec dwa bieguny: ujęcia szerokie i ujęcia wąskie” (Sztompka 2019, s. 8). Ujęcia szerokie włączają w zakres kultury ogromną różnorodność zjawisk społecznych, często robią to przez wyliczenie elementów takich jak: wiedza, wierzenia, sztuka, moralność, prawo, zwyczaje, nawyki, umiejętności nabyte przez człowieka, jako członka społeczeństwa (Sztompka, 2019, s. 8). Inni badacze kultury rezygnują z wymieniania poszczególnych elementów, traktując kulturę jako pojęcie bardzo ogólne, np. „całokształt sposobu życia danego społeczeństwa” (Linton 2007, s. 404, za: Sztompka 2019, s. 8).

Ujęcia wąskie natomiast sprowadzają kulturę do wyrafinowanych i wysublimowanych dziedzin ludzkiej twórczości: sztuka, muzyka, literatura, czyli „najwyższych form twórczości estetycznej będących dziełem elity” (Scott 2006, s. 47 za: Sztompka 2019, s. 9). Sztompka podkreśla, że istnieją dwa kroki ku precyzyjnemu rozumieniu kultury: znaczenia i wartości (Sztompka, 2019).

Ze względu na zastaną rzeczywistość polityczną, historyczną czy nawet geograficzną (związaną np. z ukształtowaniem terenu) społeczeństwa nadają znaczenia faktom społecznym, zgodnie z przyjętym systemem wartości, tworzą wzory kulturowe, które – rozwijane, wypełniane i przekazywane – ułatwiają funkcjonowanie następcom pokoleniowym.

3. Wzory kulturowe

O mechanizmie powstawania wzorów kulturowych pisało wielu autorów, m.in. Milton Rokeach (1972), Piotr Sztompka (2003) czy Geert Hofstede (2007). Rokeach (1972, s. 13, 35-36) starał się ustalić czynniki oddziałujące na stałość systemu wartości jednostki, który wpływa na zajmowanie przez nią określonych pozycji w społeczeństwie. Hofstede badał kulturę narodową, rozumiał ją jako „zbiorowe zaprogramowanie umysłu, będące wynikiem dorastania w określonym kraju” (Hofstede i Hofstede, 2007, s. 35). Zaprogramowanie to według niego „zbiór do końca nieuświadomionych uwarunkowań, które co prawda zostawiają jednostkom swobodę myślenia, odczuwania i działania, ale ograniczone są

społecznie usankcjonowanymi ramami. Ograniczenia te funkcjonują we wszystkich sferach życia i rozumienie ich wymaga całościowego podejścia” (Hofstede i Hofstede 2007, s. 378).

Według Sztompki system wartości zorganizowany jest wokół trzech wartości najbardziej ogólnych i fundamentalnych: prawdy, dobra i piękna (Sztompka, 2019). Autor uważa, że społeczeństwo to aktywność ludzi i że nie ma społeczeństwa bez ludzi działających (Sztompka, 2003, s. 45). Działanie może objawić się jako „zachowanie” – termin ów w socjologii określa formy aktywności fizycznej przejawiające się na zewnątrz jako ruch, np. ruch ciała, przemieszczanie się człowieka w przestrzeni, gesty czy grymasy (Sztompka, 2003, s. 46). W społeczeństwach te same gesty mogą być inaczej rozumiane, jest to związane z pewnymi wypracowanymi (często od pokoleń) wzorcami kulturowymi. Na przykład kręcenie głową na boki w społeczeństwie polskim będzie rozumiane jako zaprzeczenie, a dla Bułgarów jest potwierdzeniem (Sztompka, 2003 s. 47). Zbiorowości nadają znaczenia zachowaniom charakterystycznym dla nich samych, znaczenia te Sztompka nazywa kulturowymi. W taki sposób tworzą się **wzory kulturowe**, gdyż kultura dostarcza pewnych scenariuszy zachowań, „mile widzianych” i akceptowalnych przez zbiorowość schematów postępowania (Sztompka, 2003, s. 50). Znaniecki opisywał działania skierowane ku innym ludziom jako „czynności społeczne” (Sztompka, 2003 s. 53). „W zależności od ich znaczenia wyróżniał m.in. czynności wychowawcze, edukacyjne, władcze, zabawowe, informacyjne, wyrażające się w pytaniach, pouczeniach, prośbach, rozkazach, udzielaniu pomocy itp.” (Sztompka, 2003, s. 53).

4. Wzory kultury cielesnej

Kultura fizyczna jest pomijana w wielu rozważaniach na temat kultury danego kraju czy regionu, o czym pisali Wojciech Lipoński (2004) i Małgorzata Bronikowska (2013). Autorzy podkreślają, że w wielu opracowaniach zagadnienia kultury fizycznej są ignorowane w aspektach tradycji i dziedzictwa kulturowego.

Innego zdania jest Anna Wieczorkiewicz – docent w Instytucie Filozofii i Socjologii PAN – która uważa, że „głosy o konieczności wprowadzenia kwestii ciała do refleksji nad kulturowym istnieniem człowieka straciły dawną moc – wprowadzenie to już się dokonało, cielesność stała się kanwą, pozwalającą tkąć różne wątki myślowe” (Wieczorkiewicz, 2009, s. 5).

Podobnego zdania jest Sylwia Breczko (2009). Uważa, że w publikacjach pojawia się teza o swoistej rehabilitacji cielesności w naukach humanistycznych oraz społecznych, czego jawnym wyrazem jest wyodrębnienie się takich dyscyplin jak: socjologia, antropologia czy historia ciała. Twierdzi również, że ciało to zawsze ciało społeczne, naznaczone określonym kontekstem historycznym, politycznym i kulturowym.

Mario Carrizosa twierdzi, że kultura ciała stanowi istotną część kultury wszystkich społeczności, ważny składnik wszystkich programów edukacyjnych, co uzasadnia użycie terminu „kultura fizyczna” do nazwania obszaru kulturowego, w którego centrum znajduje się ciało ludzkie (Carrizosa, 1999, za: Pośpiech, 2003, s. 10).

5. Badania wzorów kultury fizycznej w Polsce

Andrzej Pawłucki twierdzi, że „każda nauka o człowieku poszerzyła zasięg wyjaśnień przyczynowych zmian cielesnych o wzory działań kulturowych” (Pawłucki, 2013, s. 5). Autor dalej pisze, że „od tysięcy lat ludzkość gimnastykuje swoje ciało, zakłada gimnazjony, a nawet tworzy całe systemy społeczne kultury cielesnej, które świadczą niepodważalnie o kulturowym pochodzeniu przydanych ciału doskonałości w jego istnieniu i działaniu” (Pawłucki, 2013, s. 5).

Jako jeden z pierwszych w Polsce swoją typologię wzorów kultury fizycznej wprowadził wspomniany Florian Znaniński, który wyróżnił i opisał sześć typów fizycznych: **geneonomiczny**, **higieniczny**, **uitylitarno-fizyczny**, **hedonistyczny**, **obyczajowo-estetyczny** i **sportowy** (Znaniński, 1973, s. 223-227). Dla wielu typologia Znanińskiego stała się punktem wyjścia do badań nad wzorami kultury fizycznej.

Znaniński pisał, że „każda grupa społeczna interesuje się cielesnymi właściwościami swych członków” i że „zainteresowanie to ma swoje źródło w tym domniemanym wpływie, jaki cielesne właściwości osobnika w przekonaniu grupy wywierają na jego rolę społeczną jako członka, tj. na wykonywanie jego obowiązków względem grupy jako całości i względem innych członków, a jednym z zadań wychowania przyszłych członków jest więc nadać im cielesne właściwości pożądane, usunąć lub zapobiec powstaniu niepożądanych” (Znaniński, 1973, s. 221). Dalej Znaniński dochodzi do wniosku, że wychowanie fizyczne w najogólniejszym znaczeniu tego słowa polega na urabianiu typów fizycznych zgodnie z wymaganiami społecznymi (Znaniński, 1973, s. 221), czyli wszystko zależy od tego, czym dana jednostka ma się później zajmować w danej grupie społecznej. Pierwszym typem fizycznym wyróżnionym przez Znanińskiego jest **typ higieniczny**. Członek wspólnoty, który rozwija u siebie właściwości zdrowotne dodatnie, zapobiega rozwojowi ujemnych, jest przez nią pożądany. Znaniński uważa, że „podział i treść typów higienicznych różne są na różnych poziomach kultury” (Znaniński, 1973, s. 223). **Typy geneonomiczne** Znaniński definiuje jako rozrodcze, próby urabiania tych typów pojawiają się jeszcze przed ruchem eugenicznym, czyli preferującym celowe rozmnażanie ludzi, by ulepszyć bądź zachować pożądane cechy (Znaniński, 1973, s. 223). Typy **obyczajowo-estetyczne** związane są z obyczajami dotyczą-

cymi fizycznego wyglądu w ogóle. Są zwykle dokładniej schematyzowane i ściślej przestrzegane niż jakiegokolwiek inne (Znaniński, 1973, s. 224). Znaniński pisał, że „w związku z powinnością stosowania się do wzorów obyczajowych grupy stoi sprawa jednorodności wyglądu fizycznego członków” (Znaniński, 1973, s. 224), a dalej czytamy, że niekiedy – choć nie zawsze – służą te wzory do uwydatnienia lub spotęgowania przyrodzonych, rasowych właściwości tej grupy w porównaniu z obcymi rasami. Typami tymi są również „płynne cechy”: przyzwyczajenia ruchowe, sposób chodzenia, siedzenia, leżenia, jedzenia i picia. Autor wymienia także **typy hedonistyczne**, zakłada, że „ciało jest centralną wartością hedonistyczną, tj. źródłem i ogniskiem doświadczeń przyjemnych i przykrych” (Znaniński, 1973, s. 225). Dalej Znaniński rozróżnia hedonistyczne wartości ciała: dla samego podmiotu i dla innych. W przypadku **typów fizyczno-uitylitarnych** Znaniński pisze, że „doniosłość ciała osobnika, jako narzędzia materialnego, dla grupy społecznej rzuca się głównie w oczy przy czynnościach [...] niezbędnych dla podtrzymania warunków materialnych bytu grupy, oraz przy obronie grupy przed wrogami”. Dalej czytamy, że jest to kształtowanie umiejętności praktycznych, urabianie typu zawodowego, który będzie bardziej **funkcjonalny**, a nie fizyczny, gdyż dotyczy nabycia zręczności, uzdolnień, przyzwyczajzeń, nawyków ruchowych (Znaniński, 1973, s. 225). „Żołnierz, dla skutecznego uczestnictwa w wojnie, musi być wyćwiczony w marszu, strzelaniu i innych ruchach; rzemieślnik musi nabyć pewnych koordynacji mięśniowych, aby móc należycie wykonać zamierzone czynności techniczne” (Znaniński, 1973, s. 226). **Typ sportowy (agoniczny)** Znaniński opisuje jako zręczności i przyzwyczajenia, które w oczach społeczeństwa stają się wartościami samymi w sobie, nie muszą mieć użyteczności praktycznej (Znaniński, 1973, s. 226-227). „Zachodzi to zwłaszcza wtedy, gdy użytek, do którego służyły one, przestał być uitylitarnie ważny, a jednak istnieje długotrwała tradycja dodatniej ich oceny i wychowawczego ich urabiania, a przy tym, gdy sama aktualizacja ich zadawała jakieś przyrodzone lub wcześniej rozwijane dążności osobnika” (Znaniński, 1973, s. 226-227). Na przykład polowanie, jazda konna, fechtunek straciły prawie zupełnie społeczno-uitylitarny charakter w społeczeństwach cywilizowanych. Czyn nie jest nastawiony na skutek czy wynik (np. upolowanie zwierzyny, by ją zjeść), tylko jest sprawdzianem umiejętności (np. upolowanie zwierzyny). Oznacza to, że działanie jest zabawą, sportem. „Na wzór powyższych tworzyć się mogą nowe sposoby fizycznego działania, nowe formy koordynacji ruchowych, które nigdy nie miały uitylitarnego znaczenia, lecz od razu występują w charakterze sportowym” (Znaniński, 1973, s. 227). Bielski i Błada twierdzą, że wzory „typów fizycznych” człowieka podlegają w społeczeństwie zróżnicowaniu i hierarchii i zależą one przede wszystkim od preferowanych i cenionych rodzajów i właściwości ciała, które sprzyjają realizowaniu się w społeczeństwie wzoru kulturowego (Bielski i Błada 2014, s. 15).

Tomasz Frołowicz twierdzi, że „typologia wzorów kultury fizycznej przedstawiona przez Floriana Znanieckiego okazała się uniwersalna w dwojakim znaczeniu: odporna na upływ czasu oraz adekwatna dla praktyk społecznych podejmowanych pod różnymi szerokościami geograficznymi” (Frołowicz, 2005, s. 43). Dalej autor pisze, że teoria Znanieckiego stała się inspiracją dla Andrzeja Pawluckiego i jego „wychowania do wartości ciała”, w którym wychowanie fizyczne traktowane jest jako przekazywanie z pokolenia na pokolenie kulturowych wzorów dotyczących ciała, czyli wzorów kultury fizycznej (Pawlucki, 1994; Frołowicz (2005, s. 43) dalej zaznacza, że treścią edukacji, przynajmniej w znacznej części, są wzory kulturowe, a w przypadku wychowania fizycznego – wzory kultury fizycznej.

Pawlucki rozwinął typologię Znanieckiego w swoich *Rozważaniach o wychowaniu* (1994). Według autora „wychowanie do wartości ciała” to przekazywanie z pokolenia na pokolenie kulturowych wzorów w aspekcie cielesności, czyli wzorów kultury fizycznej (Pawlucki 1994). W rozwiniętej obecnie typologii autor wyróżnia **egzystencjalne**, **symboliczne** i **społeczne** wzory kultury cielesnej, którym przyporządkowuje odpowiednie **znaczenia wartości ciała**. **Egzystencjalnym** przyporządkowuje: **biotyczne wzory**, związane z „rolą apologety żywotności cielesnej oraz odpowiadającą mu relacyjnie rolą operatora żywotności i zdrowotności cielesnej kliniki zdrowego człowieka”; **witalne**, związane z „rolą apologety zdrowotności cielesnej, ćwiczenia prozdrowotności” (gimnastyka *health – related fitness*), rolą pacjenta gimnastyki leczniczej („lecnictwo ruchowe”) oraz odpowiadającymi im relacyjnie rolami operatora zdrowia cielesnego i operatora rehabilitacji cielesnej”; **uitylitarne wzory**, związane z rolą „rekreanta”, rolą czynności ludycznych oraz odpowiadającą jej rolą instruktora ćwiczeń fizyczno-uitylitarnych (Pawlucki, 2013, s. 55-56). **Symbolicznym** wzorom kultury fizycznej, Pawluckiego odpowiadają **agonistyczne** wartości ciała, które są związane z rolą sportowca olimpijczyka oraz rolą trenera; **perfekcjonistyczne** wartości ciała, związane z rolą artysty cyrkowca oraz odpowiadającą jej relacyjnie rolą trenera; **estetyczno-artystyczne** wartości ciała, związane z rolą aktora tańca, baletu, pantomimy, teatru oraz odpowiadającą jej relacyjnie rolą trenera, nauczyciela tańca, baletu itd. lub ogólnie rzecz ujmując – operatora gimnazjonu teatralnego; **mistyczne** wartości ciała, związane z rolą religijną kapłana i wiernego w praktykach ascezy cielesnej (Pawlucki, 2013, s. 56). **Społecznym** wzorom kultury fizycznej Pawlucki przyporządkowuje wartości **obyczajowo-estetyczne**, które determinują „praktyki kreacji kostiumowej «strojenia» ciała, «rzeźbienia» ciała, upiększania ruchu ciała, gestu i dykcji – w związku z rolami społeczno-obyczajowymi danej dziedziny uczestnictwa w kulturze”; **hedonistyczne/ascetyczne**, które wzmagają atrakcyjność seksualną i podkreślają lub pomniejszają płciowość ciała w związku z rolą hedonisty bądź ascety; **oblubieńcze** natomiast związane są z praktykami, podtrzymującymi i doskonalącymi czystość cielesną, witalną i rozrodczą „fitness”, współgrające z rolą narzeczeńską, małżeńską i rodzicielską (Pawlucki, 2013, s. 56).

6. Badania kultury cielesnej na Bałkanach

„Tijelo i tjelesnost su kao aspekti ljudske egzistencije i identiteta bili uvelike zanemarivani u čitavoj povijesti zapadne humanističke tradicije” („Ciało i cielesność w aspekcie ludzkiej egzystencji i tożsamości były w znacznym stopniu zaniebywane przez historię zachodniej tradycji humanistycznej”¹) (Kobučar, 2009, s. 218). Natko Kobučar pisze dalej, że dominującym spojrzeniem na to zagadnienie był dualizm umysł – ciało, przy czym ciało i cielesność były trywializowane jako przedmiot badań w wymiarze kulturowym, społecznym i symbolicznym (2009, s. 217). „Uspon prirodnih znanosti i medicine doveo je do toga da se tijelo u potpunosti tretira samo pod okriljem anatomije i fiziologije” („Rozwój nauk przyrodniczych i medycyny sprawił, iż w większości przypadków ciało bada się w aspekcie anatomii i fizjologii”) (Kobučar 2009, s. 218). Autor uważa, że współcześnie słyca się wymiar badania ciała, że „organiczno-fizjologiczne” podejście jest niewystarczające, a zagadnienia dotyczące ciała i cielesności winny być rozpatrywane w wymiarze anatomii humanistycznej.

Wymiar społeczny ciała. Badania cielesności w wymiarze społecznym dotyczą w większości przypadków kultury ciała jako mocy fizycznego piękna. Lidija Vujačić, antropolog z Wydziału Filozofii na Uniwersytecie w Nikšiću w Czarnogórze, pisze o znaczeniu fizycznego piękna we współczesnym społeczeństwie. Twierdzi, że pojęcie piękna ludzkiego ciała jest unormowane doświadczeniem lub „wyczoną kulturą” (*naučena kultura*), która wywołuje działanie bodźców sensorycznych, rodzi pragmatyzm (Vujačić 2008, s. 108).

Ciało – nośnik tradycji religijnej. Inny charakter mają prace badawcze poświęcone kreacji ciała w aspekcie przynależności religijnej społeczeństw. Przykładem może być tradycja tatuowania ciała wśród katolików (Chorwatów) zamieszkujących Bośnię i Hercegowinę. W tradycji tej ciało jest nośnikiem dziedzictwa kulturowego, którym w tym przypadku jest wyznanie, a tatuaże są nacechowane religijnie (Pac-Pomarnacka 2018). Więcej o tym pisze Suzana Marjanić (1997), Crispin Sartwell (2003) oraz Barbara Andrijanić (2012). O tradycji tatuażu jako symbolu przynależności religijnej katolików w Bośni i Hercegowinie pisze również Mario Petrić (1973).

Wzory kultury fizycznej a „Titowska Jugosławia”. Przed rozpadem Jugosławii znaczenia wzorów kultury fizycznej były uzasadnione ideologią socjalizmu i nakładały na uczestników zbiorowości kolektywnej obowiązek utylitarnego i zdrowotnego doskonalenia się. Mieszkańcy Jugosławii, w odróżnieniu do ówczesnych mieszkańców innych państw komunistycznych, to ludzie cieszący się wolnością i dostępem do ogólnoswiatowych trendów, otwarci na naukę i postęp,

¹ Tłumaczenia wszystkich cytatów – Lidia Pac-Pomarnacka.

zapatrzeni w swojego dowódcę – Josipa Broza Tite. Tito wygrywał poparcie tym, że otaczał się Serbami, Chorwatami, Czarnogórcami, Słoweńcami, a on sam pochodził z rodziny chorwacko-słoweńskiej. Prowadził samodzielną politykę, m.in. w Bułgarii i Albanii, z tego powodu w 1948 r. Jugosławia została usunięta z bloku państw komunistycznych. Wówczas w ZSRR powstało pojęcie „titoizm”, które utożsamiane było z największą zdradą komunizmu. W krajach Europy Zachodniej i krajach Trzeciego Świata używano pojęcia „system jugosłowiański”. Jugosławia bardzo otworzyła się na Zachód, a i państwa zachodnie chętnie nawiązywały z nią współpracę. Partia rządząca w 1952 r. przyjęła nazwę Związek Komunistów Jugosławii. Stawiała sobie za cel edukację polityczną społeczeństwa. W 1963 r. kraj zmienił nazwę na Socjalistyczną Federacyjną Republikę Jugosławii (SFRJ). Doprowadziło to do centralizacji władzy. Wzrosły inwestycje, rozbudowywano infrastrukturę, jednak równocześnie powiększało się bezrobocie. W połowie lat 60. wielu obywateli wyemigrowało do krajów Europy Zachodniej i zamieszkało tam na stałe. Jednocześnie Jugosławia stawała się bardziej krajem otwartym. Rozbudowano bazę turystyczną, przyjmowano turystów z Niemiec, Włoch, Austrii, ale też mieszkańców Europy Wschodniej; „dla tych ostatnich Jugosławia stała się oazą wolności i dobrobytu, w której na półkach sklepów stale były obecne towary niedostępne w Czechosłowacji, Polsce czy na Węgrzech” (Czekalski, 2009, s. 9). Motoryzacja (wszechobecne na drogach zastawy), „czarne płyty” zagranicznych zespołów muzycznych na półkach, książki, filmy, zakazane ówczesnie w krajach Bloku Wschodniego, składały się na obraz europejskiego raj. Jugosławia na arenie międzynarodowej zyskała status kraju niezaangażowanego w konflikt Wschód – Zachód, dlatego Josip Broz Tito był entuzjastycznie witany w krajach Trzeciego Świata, a dzięki swojej aktywności stał się politykiem światowego formatu. Jednak SFRJ borykała się z kryzysem gospodarczym, bezrobociem, inflacją oraz wewnętrznymi napięciami i konfliktami etnicznymi, wręcz tendencjami separatystycznymi. Po śmierci wielkiego przywódcy Jugosławię ogarnął kryzys gospodarczy i polityczny. Doprowadziło to do wojny w latach 90. i w rezultacie do rozpadu państwa Słowian Południowych. Po rozpadzie Federacji wśród narodów nastąpił zwrot ku narodowym wartościom. Innego znaczenia nabrała przynależność do Chorwatów czy Boszniaków.

Interesującą pozycją wydawniczą z czasów Jugosławii były zeszyty naukowe pt. „Modeli fizičke kulture” („Wzory kultury fizycznej”), wydawane w formie poradników przygotowujących ciało do pracy fizycznej. Opisane są tu rutynowe, codzienne ćwiczenia, które mają rozgrzać ciało robotnika przed przystąpieniem do pracy oraz ćwiczenia „w miejscu pracy” (*u mjestu rada*) – jako krótka forma relaksu (Savić 1987). Jest to pewnego rodzaju program higieny społecznej (Krawczyk i Dziubiński, 2011, s. 157-158). W późniejszym okresie, już postjugosłowiańskim, temat rekreacji sportowej w miejscu pracy podjęła Mirna Andrijašević (1996).

Ważną pozycją wydawniczą za czasów SFRJ było wydawane przez Związek Pionierów Jugosławii czasopismo „Pionir”, które ukazywało się od 1942 r. Związek wydawał również swój biuletyn „Male novine”. Zastępy pionierów mogły liczyć na naukowe wsparcie. W 1946 r. w Belgradzie, ówczesnej stolicy Jugosławii, został wydany przez Centralni Odbor USAOJ podręcznik *Ručni rad i fiskultura u pionirskoj organizaciji (Prace ręczne i fiskultura w pionierskich organizacjach)* (Milanović, 1946), który miał pomóc liderom pionierskim w przygotowaniu codziennych aktywności, by były weselsze, ciekawsze i wywierały korzystny wpływ na młodych adeptów. W części poświęconej kulturze fizycznej, przeczytamy: „fiskultura kao važan deo opšteg vaspitanja, treba bezuslovno i u pionirskoj organizaciji da zauzme ono mesto koje joj po važnosti zadatka pripada” („fiskultura jako ważna część wychowania w ogóle musi bezwarunkowo zająć w pionierskiej organizacji zająć miejsce, które ze względu na wagę wypełnianych zadań jej się należy”) (Milanović, 1946, s. 55). Dalej czytamy, że jednocześnie musi być na tyle atrakcyjna, by przyciągać coraz większą liczbę dzieci do pionierskich organizacji. W podręczniku znajdziemy takie części jak: *Fiskultura u pionirskoj organizaciji* (Fiskultura w pionierskiej organizacji), w której autor przedstawia wagę kultury fizycznej i jej zadania, *Plan fiskulturnog časa za pionire* (Plan lekcji fiskultury dla pionierów) z informacjami, w jaki sposób przeprowadzić lekcję kultury fizycznej. W dalszej części podręcznik zawiera *Primeri vežbi i igara (Przykładowe gry i ćwiczenia)*, z podziałem na IV części lekcji.

Kultura fizyczna za czasów SFRJ stanowiła istotny element budowania dobra wspólnego i manifestację siły na arenie międzynarodowej.

Wojna w bylej Jugosławii a kultura fizyczna. W krajach bylej Jugosławii wydano wiele prac naukowych dotyczących kultury fizycznej w aspekcie doświadczenia wojny, np. opracowanie *Iskustva rata u Bosni i Hercegovini njegove refleksije na tjelesne aktivnosti djevojaka i žena (Doświadczenia wojny w Bośni i Hercegowinie i ich związek z cielesnymi aktywnościami dziewcząt i kobiet)* autorstwa Fedili Ibrahimbeović-Gafić (2011), opublikowane w „Muslim Women and Sport”. Inny przykład stanowi praca *Odras hrvatske ratne zbilje na dječje igre ratovanja (Wpływ chorwackiej rzeczywistości wojennej na dziecięce zabawy w wojnę)*, w której Maja Kozić pisze o podziałach etnicznych wśród dzieci w multikulturowych miastach Chorwacji, co ma odzwierciedlenie w grach i zabawach. Warto wspomnieć również o Ivanie Marijanoviću, który podobnie jak Johan Huizinga, Wojciech Lipoński i Małgorzata Bronikowska jest zdania, że gry i zabawy są źródłem kultury (Marijanović, 1993).

Obyczajowo-estetyczna kreacja ciała. Przygotowanie ciała do odegrania roli społecznej może mieć charakter obyczajowo-estetyczny (Znanięcki, 1973). Osobliwością na Bałkanach, a dokładniej w Czarnogórze, Serbii i Albanii, w tym aspekcie jest Virdžina (czyli „zaprzysiężona dziewica”), o czym pisali Antonia Young (2001) czy Predrag Šarčević (2009, a w polskiej publicystyce Karolina Domagalska (2010), Miłada Jędrysik (1998) i Karolina Bielenin (2008). Nieza-

mężna kobieta przyjmuje rolę zwierzchnika rodziny, gdy głowa rodu umiera, nie pozostawiając po sobie męskich potomków. Virdżina kreuje przy tym swój wygląd zewnętrzny: strzyże na krótko włosy, nosi męskie ubrania, klatkę piersiową obwiązuje bandażem (Pac-Pomarnacka, 2013). Tradycja przejmowania męskiej roli przez kobiety utrzymuje się do dziś na pograniczu Czarnogóry i Albanii.

Kultura fizyczna a „stadion społeczny”. Na Bałkanach ukazało się wiele prac badawczych dotyczących tradycyjnych sportów i wydarzeń sportowych, np. Alki, turnieju rycerskiego organizowanego co roku w mieście Sinj w Chorwacji. Pisali o nim m.in. Ana-Marija Vukušić (2002), Ivan J. Bošković (2003), Petar Vučić (1998), Marko Grčić (2012) czy Wojciech Lipoński (2003). W Bośni i Hercegowinie ogromną popularnością cieszą się zawody w skokach z mostu do rzeki Neretwy w Mostarze. Tradycja skoków z mostu ma 460 lat, pisał o niej Damir Djedović (Djedović i in., 2016) czy Emir Balić (2008).

7. Metoda

W badaniach zastosowano metodę jakościową. Natury badanych faktów społecznych nie można scharakteryzować ilościowo i liczbowo. W badaniach wykorzystano obserwację, wywiad narracyjny oraz wnikliwą analizę tekstów źródłowych.

Badania terenowe przeprowadzono w latach 2013-2019. Podejmując decyzję o wyborze strategii poznania jakościowego, a więc etnograficznego i ujednostkowanego (indywidualizującego), kierowano się wskazaniem metodologów, np. Earla Babbie'go, który pisał: „Przekonasz się, że jakościowe badania terenowe umożliwiają badaczom obserwowanie życia społecznego w jego naturalnym środowisku; idź tam, gdzie toczy się proces, i obserwuj go. Jeśli badacz prowadzi obserwacje w sposób przemyślany, dobrze zaplanowany i aktywny, to ten rodzaj badań umożliwia dogłębniejsze zrozumienie wielu zjawisk społecznych, niż byłoby to możliwe przy zastosowaniu innych metod obserwacyjnych” (Babbie, 2009, s. 320). Największą zaletą badań terenowych jest całościowa perspektywa zjawiska, dzięki czemu eksplorator może uzyskać głębsze i pełniejsze zrozumienie, a „ten rodzaj obserwacji nadaje się szczególnie, choć nie wyłącznie do tematów badawczych i studiów społecznych, które nie poddają się prostemu ujęciu ilościowemu” (Babbie, 2009, s. 322). W czasie tego rodzaju badań, obserwator ma szansę dostrzec niuanse w zachodzących procesach społecznych i zachowaniach osób badanych.

W czasie obserwacji zjawisk społecznych na Bałkanach napotkano osoby doświadczające wojnę lat 90. Nie opowiadano się po żadnej ze stron sporu. Przyglądano się stosunkom społecznym Serbów, Chorwatów i Boszniaków, przeprowadzono wywiady ze świadomością, że osoby badane mogły zostać skrzywdzone przez inną ze stron konfliktu.

Na postawione pytania badawcze odpowiedzi udzieliły następujące osoby: M.M. – nauczycielka wychowania fizycznego z Zaprešicia; budowniczy Tunelu Życia w Sarajewie, ówczesnie i obecnie mieszkający w domu obok muzeum „Tunel Spasa”, prowadzący sklep z pamiątkami; M.T. – przewodnik miejski w Sarajewie (mieszkanka miasta w czasie oblężenia); N.T. – kobieta ćwicząca w piwnicach w czasie oblężenia, kustosz Muzeum Hercegowiny w Mostarze; Igor Vukadinović – historyk z Belgradu; Momo Cvijović, archeolog, kurator Muzeum Jugosławii w Belgradzie.

8. Wzór fizyczno-uitylitarny a wojna w byłej Jugosławii

Wzory kultury fizycznej, które wytworzyły się w Jugosławii, były wykorzystywane przez wielu członków społeczeństwa już nie jugosłowiańskiego, ale serbskiego, chorwackiego, boszniackiego, czarnogórskiego. Według Znanickiego, grupa może bez trudu obudzić w swych członkach nienawiść do obcej grupy, czego dowodzą przykłady wojen, walk kulturowych między narodowościami lub nowoczesnych walk klasowych (Znanicki 1973, s. 225, za: Pac-Pomarnacka, 2016, s. 31). „Nic dziwnego również, że patriotyzm narodowy, lojalność państwowa, solidarność z klasą w miarę wzrostu liczebności narodów, państw i klas stają się coraz bardziej dążnościami ściśle bojowymi, zwróconymi przeciw obcym raczej niż ku swoim, dążnościami, w których chęć zwalczania cudzej grupy coraz więcej przeważa nad chęcią współdziałania z własną grupą” – twierdził Znanicki. Pisał również, że człowieka cechuje niezwykła plastyczność, łatwość, z jaką poddaje się on wpływowi społecznym i daje się dowolnie prawie wychować (Znanicki, 1973, s. 225, 228).

8.1. Fizyczne aktywności kobiet i dziewcząt w Bośni i Hercegowinie w okresie wojny lat 90.

Z danych spisu ludności z 1991 r. wynika, że Bośnię i Hercegowinę zamieszkiwało 4,5 mln ludności, w tym: 44% Boszniaków (wyznawców islamu w dzisiejszej Bośni i Hercegowinie), 37% Serbów, 17% Chorwatów i 2% innych (Ibrahimbegovic-Gafic, 2011, s. 226). Około 200 tysięcy mieszkańców, w tym większość Boszniaków, zginęło w czasie działań w latach 1992-1995, około 1 miliona wyemigrowało poza granice Bośni i Hercegowiny. Wiele kobiet i dziewcząt, które przeżyły, utraciło podczas wojny męskich członków rodziny.

Po II wojnie światowej w Jugosławii zostały ustanowione prawa kobiet. Prawnie kobiety były równe mężczyznom. Jednak w dalszym ciągu postrzegano je

jako mające mniejsze znaczenie społeczne w patriarchalnym świecie. Uważano, że kobiety są stworzone do prokreacji, przedłużania gatunku ludzkiego, a nie do społecznej debaty i innych aktywności kulturowych, zarezerwowanych dla mężczyzn; dotyczyło to również udziału w aktywności fizycznej.

1479 dni oblężenia Sarajewa (zob. fot. 1) zmieniło życie wielu ludzi na zawsze. Do armii serbskiego agresora przyłączyli się bośniaccy Serbowie mieszkający przy tych samych ulicach co Boszniacy – ich ofiary. Przed wojną uczęszczali do tych samych szkół, uniwersytetów i zakładów pracy. Mieszkańcy Sarajewa sukcesywnie stawiali opór atakom i bronili miasta, dzielnie próbowali znieść trudy tak długiego oblężenia. Tysiące cywili – kobiet, mężczyzn i dzieci – zostało rannych lub zabitych. Ludzie żyli w strachu o swoje życie. Miasto otoczone, hermetycznie zamknięte, przeobraziło się w getto, w którym umierali ludzie z głodu i pragnienia, ukryci w piwnicach zrujnowanych budynków. Zniszczenia miasta i liczne cmentarze do dziś zajmują ważne miejsce w panoramie Sarajewa (zob. fot. 2, 3, 4).

Na przekór niedogodnościom i ograniczeniom wielu sportowców chciało zachować poczucie tożsamości i namiastkę przedwojennego życia. W nocy, ukryci pośród ruin i w piwnicach, w miarę możliwości wykonywali ćwiczenia fizyczne. Część z nich dzięki determinacji, ucieczce z oblężonego miasta wzięła udział w zawodach zagranicznych. W czasie wojny zawodnicy z Bośni i Herce-

Fot. 1. Mapa oblężenia Sarajewa w Muzeum Tunel Spasa w Sarajewie

Źródło: archiwum własne autorów.

Fot. 2. Widok na cmentarze w Sarajewie

Źródło: archiwum własne autorów.

Fot. 3. Cmentarz
w Sarajewie

Źródło: archiwum własne
autorów.

Fot. 4. Zniszczenia w Sarajewie

Źródło: archiwum własne autorów.

gownicy wzięli udział w Igrzyskach Olimpijskich w Barcelonie (10 zawodników w 6 dyscyplinach). Dzięki pomocy światowych organizacji sportowych wielu z nich wyjechało do zaprzyjaźnionych krajów, by kontynuować treningi. Przed wojną w Sarajewie działał klub gimnastyki artystycznej „Bosna”. Jego członkowie trenowali regularnie w okresie wojny, do momentu wyciągnięcia ich z piekła przez organizację International Sport Community. Z pomocą United Nations Protection Force (UNPROFOR) zawodniczki z Bośni i Hercegowiny wyjechały do Francji, do miasta Evry i przebywały tam w latach 1994-1995 na zaproszenie klubu gimnastyki artystycznej SCA 2000, gdzie trenowały z Francuzkami (Ibrahimbegovic-Gafic, 2011, s. 229). W 1994 r. wspólnie z Bułgarkami pojechały na zawody World Clubs Cup w Japonii. Federacja japońska gościła zawodniczki przez miesiąc, by mogły przygotować się i wziąć udział w zawodach. Po powrocie do Francji drużyna wystąpiła w zawodach w wielu krajach europejskich (np. w Słowenii, Norwegii, Belgii). Dzięki wsparciu Ambasady Bośni i Hercegowiny w Norwegii Bośniaczki wzięły udział w Pucharze Europy w Oslo w 1996 r., gdzie zajęły VIII miejsce w kategorii drużyn (Ibrahimbegovic-Gafic, 2011, s. 229). W ten sposób podtrzymały państwową tradycję sportową, gdyż przed wojną, w latach 90. jugosłowiańska szkoła gimnastyki artystycznej była na bardzo wysokim poziomie.

W rozdartym wojną Sarajewie rekreacyjne aktywności fizyczne cieszyły się zainteresowaniem kobiet w różnym wieku. By razem ćwiczyć, kobiety organizowały spotkania w małych grupach, w mieszkaniach czy piwnicach, w miejscach bezpieczniejszych niż na zewnątrz. Wykonywały ćwiczenia aerobowe oraz gimnastykę leczniczą, ponieważ było to niezbędne do zachowania zgrabnej sylwetki, zwinności, radzenia sobie z fizycznymi wyzwaniami, stawianymi przez nową rzeczywistość (Ibrahimbegovic-Gafic, s. 229, za: Pac-Pomarnacka, 2016, s. 31). Po latach kobiety z Sarajewa twierdzą, że fizyczne wzmacnianie ciała, wspólne spotkania i dyskusje na temat bezpieczeństwa ćwiczeń pomogły im przetrwać wojenną rzeczywistość.

Powyższe przykłady ilustrują wytrwałość, odwagę i determinację zagrożonej populacji oraz wartości związane z aktywnością fizyczną. Mieszkańcy Sarajewa, ówczesnie jednego z najbardziej nowoczesnych miast Europy, kontynuowali nie tylko tradycje sportowe. W oblężonym Sarajewie, w podziemiach odbyły się np. wybory miss oblężonego Sarajewa (*Miss obkoljenog Sarajeva*), podczas których piękne kobiety na wybiegu trzymały transparent z napisem: „Don't let them kill us” („Nie pozwólcie im nas zabić”). Wydarzenie to zostało pokazane w filmie dokumentalnym o życiu w oblężonym mieście dziennikarza Billa Cartera (1995) pt. *Miss Sarajevo*.

Fot. 5. Muzeum Tunel Spasa w Sarajewie

Źródło: archiwum własne autorów.

Fot. 6. Zachowany fragment „Tunelu życia” w Muzeum Tunel Spasa w Sarajewie

Źródło: archiwum własne autorów.

Andrzej Pawłucki pisze o wykorzystaniu sprawności fizycznej zdobytej ze względu na wymogi systemu, która przydaje się w walce o własne przetrwanie. Zaznacza, że osiągnięcie doskonałości fizycznej jest trudem w pokonywaniu oporu natury własnej cielesności, by „swoją sprawność wykorzystywać w zadaniach pracownika i – na wszelki wypadek – bojownika obrońcy” (Pawłucki, 2013, s. 13). Gdy w Sarajewie odwiedza się Tunel Spasa² (zob. fot. 5, 6, 7), nasuwa się pytanie: Dlaczego nie wyprowadzono przez niego ludności cywilnej w bezpieczne miejsce? Idea pomocy wydawała się być bardzo piękna, jednak szybko zniknęła.

Władze Bośni i Hercegowiny nie chciały, by Sarajewianie opuścili miasto, ponieważ stanowili duży potencjał bojowniczo-obronny. Wychowani w „systemie jugosłowiańskim”, wykorzystali swój potencjał fizyczny i umiejętności.

² „Tunel życia” – tunel wybudowany w 1993 r. przez Armię Republiki Bośni i Hercegowiny, pod pasem startowym lotniska na odcinku Dobrinja (dzielnica Sarajewa) – Butmir (mała wioska), o długości ok. 720 m. Służył dostarczaniu oblężonemu miastu żywności, leków, papierosów. Obecnie muzeum „Sarajewski ratni tunel”.

Fot. 7. Ekspozyty w Muzeum Tunel Spasa w Sarajewie

Źródło: archiwum własne autorów.

8.2. Dziecięce zabawy wojenne a wzór utylitarny

Słowo „gra” lub „zabawa” przywodzi na myśl pojęcie swobody, ryzyka czy zręczności, ale przede wszystkim wprowadza w atmosferę wypoczynku lub rozrywki, odpręża i bawi (Caillois, 1997, s. 5). Roger Caillois pisze, że zabawa stwarza sytuację do działania bez przymusu, a także bez konsekwencji dla realnego życia..

Dzieci mają ogromną i nieograniczoną wyobraźnię podczas swoich zabaw. Zabawy te często są odzwierciedleniem rzeczywistości, świata, w którym dzieci się urodziły, wychowały i obserwowały życie społeczne, włączając wydarzenia duchowe, społeczne, gospodarcze. Swoje spostrzeżenia wykorzystywały w zabawach. Najmłodszy wypełniają pewne wzory, przekazywane im często przez nieświadome działania społeczeństwa, w tym rówieśników, nauczycieli czy najbliższą rodzinę.

„Igre dječjeg ratovanja” – tak Maja Kožić (1993, s. 53) określa „zabawę w wojnę”. Autorka pisze, że bawiący się przyjmuje rolę, którą wylosował, gdyż roli nieprzyjaciela nikt by dobrowolnie nie przyjął, zwłaszcza że nieprzyjaciel jest skazany na porażkę i niepowodzenie (Kožić, 1993, s. 53). Tak właśnie jest w przypadku zabaw w wojnę wśród dzieci. *Mimicry* i *simulacrum* (Caillois, 1997)

to też niezbędne elementy w zabawie, ponieważ stojący po przeciwnych stronach „wojujący” odgrywają przydzielone im role, ustalają system znaków lub przebranie, dzięki którym różnią się od siebie.

Kozić³ klasyfikuje zabawy wojenne jako kolektywne. Wymagają one otwartej przestrzeni ze względu na potrzebę przemieszczania się, a przebieg zabawy jest uzależniony od warunków pogodowych. W zabawy te bawią się raczej dzieci tej samej płci, a ściślej – chłopcy, którzy są w podobnym wieku. W przypadku narodu chorwackiego, doświadczonych wojnami, w dziecięcych zabawach wojennych przeciwnikami są przedstawiciele nieprzyjaciela. Dobrą stroną walczącą są niezmienne Chorwaci, którzy muszą się bronić. W zależności od czasu historycznego, w którym przebiegają zabawy, zmienia się tylko agresor. Turcy należą do dawno minionej przeszłości. Z czasem ich miejsce zajęli „Szwaby” (Švabe). W okresie międzywojennym na scenę zabaw dziecięcych wkroczyli różni obcy władcy i politycy, których czyny Chorwaci odczuli bardzo negatywnie. Druga wojna światowa włączyła do dziecięcych zabaw partyzantów, ustaszów, czetników i znów Szwabów. Później zastąpili ich Indianie, kowboje, gangsterzy i inne postacie, które z pośrednictwem książek czy mediów przeniknęły do świata dziecięcych zabaw.

Wojna w latach 90., która zniszczyła Chorwację, nie została pominięta w sferze zabaw dziecięcych. Dzieci, które śledzą codziennie wiadomości telewizyjne, wyczuwają zmartwienia dorosłych, włączają do swoich zabaw kolejne postaci przeciwników. Po dobrej stronie stoją tylko Chorwaci, którzy znów bronią siebie, a przeciwnikami są źli i bezwzględni zdobywcy – czetnicy i armia jugosłowiańska. Kozić przywołuje opisy słoweńskiego pedagoga, etnografa Janeza Trdiny’ego (1980), który pisze o czasach, gdy w Chorwacji panował niemiecki absolutyzm i postępowała germanizacji narodu chorwackiego (Kozić, 1993, s. 54-55). Trdina (1980) w swojej książce *Bachovi, husari i ilirci* wspomina, że niedaleko wsi Bozjakovina w małym lasku spotkał grupę dzieci, które bawiły się w wojnę. Wszystkie chciały być Chorwatami, nikt nie chciał zostać Szwabem. Musiało zadecydować losowanie. Kto wyciągnie krótką słomkę, będzie przynależał do wojsk chorwackich, kto dłuższą – zostanie Szwabem. Bitwa z założenia zakończy się porażką Niemców. Chorwaci zwyciężą wroga, będą go popychać, bić i uderzać witkami wierzbowymi.

O przypadku spontanicznego wciągnięcia przygodnych uczestników do zabawy pisze dziennikarz B. Stipić (1991). Latem w 1991 r., gdy wśród bawiących się dzieci nikt nie zgodził się zostać czetnikiem, młodzi „gwardziści” ogłosili nieprzyjacielem wszystkich przechodniów, próbowali ich nawet zaciągnąć do niewoli. Dowodzi to tego, że dzieci są dokładnie poinformowane, kto jest kim i kto jest dobry, a kto zły. Życiowe doświadczenia społeczności dorosłych, zarówno pozytywne, jak i negatywne, przetrwają w zabawach dziecięcych, które są odbiciem rzeczywistości społecznej, nośnikiem i transmitterem wszystkiego, co istotne w danym

³ Kozić dzieli zabawy ze względu na: wiek, płeć, czas i miejsce, indywidualne i kolektywne.

momencie historycznym regionu. Mogą posłużyć jako źródło historyczne badań nad ówczesną rzeczywistością (por. Szuchta, 2020).

W Chorwacji, w miejscowości Zaprešić rodzice zanotowali dziwne zachowanie swojego 7-letniego syna Franja. Po zabawie na jednym z osiedli wracał do domu posiniaczony, z ranami i otarciami. Chłopiec za każdym razem tłumaczył rodzicom, że spadł z drzewa lub się przewrócił czy niefortunnie upadł, przeskakując płot. Gdy pewnego dnia wrócił bez zęba, rodzice zmusili syna, by opowiedział, co naprawdę się stało. Wtedy chłopiec rozplakał się i wyznał prawdę. Okazało się, że w najbliższym sąsiedztwie nie ma rówieśników, więc ciągle próbował przypodobać się grupie starszych od niego chłopców. Jako że był najmłodszy i niezbyt przychylnie traktowano jego obecność w „bandzie”, gotów był na wiele ustępstw, byle przyłączyć się do grupy. Starsi od niego koledzy zaakceptowali go w końcu, lecz było oczywiste, że podczas zabawy w wojnę zawsze Franjo „wyciągnie najkrótszą słomkę”. Wszyscy chcieli być gwardzistami chorwackiej armii, a nikt nie chciał zostać czetnikiem czy członkiem jugosłowiańskiej armii. Franja mianowali zatem serbskim oficerem, który po każdej wygranej przez Chorwatów bitwie dostawał „baty” – był kopany, rzucany z wysokości i szarpany za włosy. Pokazuje to, że zabawa może przybrać również znamiona okrucieństwa. Najczęściej wynika to z trudnych doświadczeń i traumy wojennej dzieci, które przenoszą je do zabaw, zapominając, że „przeciw-

Fot. 8. Zniszczenia Vukovaru

Źródło: archiwum własne autorów.

nikami” są ich koledzy. Następuje przeniesienie rzeczywistości do „magicznego kręgu”, o którym pisał Huizinga (2011), jednakże w opisywanej tu sytuacji ten krąg rządzi się negatywnymi emocjami i zachowaniami, ponieważ okoliczności, w jakich znalazły się dzieci, nie pozwalają im myśleć inaczej.

Również w gazetach chorwackich z czasów wojny lub okołowojeńnych można przeczytać o podobnych przypadkach, np. „Večernji list” opublikował artykuł, w którym opisana została sytuacja w miejscowości Stari Slankamen (na terenie dzisiejszej Serbii), przed wojną zamieszkiwanej przez Chorwatów (P.Z., 1992). Po 1991 r. wieś masowo zasiedlali Serbowie. Gdy jeszcze stanowili mniejszość, serbscy rodzice nie mogli się nadziwić, że ich dzieci wracają ze szkoły z pieśnią na ustach *Mi smo garda hrvatska* (*My jesteśmy Chorwacka Gwardia*), której nauczyli się od stanowiących w szkole większość dzieci chorwackich. Autor artykułu pisze:

Fot. 9. Wieża ciśnień
Hrvatski branitelj
w Vukovarze

Źródło: archiwum własne
autorów.

„No ni dječje igre, na koliko se činile naivnim, ne prolaze, uvijek bez posljedica” („Nawet zabawy dziecięce, które mogłyby wydawać się naiwnymi, nie skończą się, nie niosąc za sobą skutków”) (P.Z., 1992). W jednej z zabaw chłopca, któremu przypadło odegranie roli ustaszcy, jego rówieśnicy czetnicy wzięli do niewoli, pobili i wrzucili do ognia. Chłopiec trafił do szpitala z ciężkimi poparzeniami. Dzieciom tak zapadły w pamięć historie opowiadane w środowisku, że traktowały ich treść za niepodważalny wzór do naśladowania. Nie mogły się nadziwić, że są za – prawidłowe w ich mniemaniu – postępowanie ukarane. Te zachowania wynikają z niskiego poziomu rozumienia norm moralnych przez dzieci. Lawrence Kohlberg nazywa to poziomem kompetencji moralnych przedkonwencjonalnych. Dzieci widzą otoczenie społeczne przez pryzmat własnego „ja”. W ich osądzie moralnym występuje brak wrażliwości na zasady ustanowione przez kulturę, na określenie dobra i zła, słuszności, niesłuszności (Buksik, 1997, s. 159). W sytuacji, w której na co dzień były świadkami zmagania wojennych, tym bardziej nie mogły odróżnić dobra od zła.

Podziały etniczne wśród dzieci miały miejsce nawet kilkanaście lat po wojnie, o czym pisali Dinka Čorkalo Biruški oraz Dean Ajduković (2008) na przykładzie Vukovaru (zob. fot. 8, 9), który stanowi jeden z symboli wojny w Chorwacji.

O podobnych wzorach myślenia wśród dzieci pisała Hinduska Anuradha Bhattacharjee (2014). Opowiadała o losach polskich dzieci tułaczy w czasie II wojny światowej, które zostały przyjęte przez Indie. Kraj ów dał im schronienie w specjalnie dla nich wybudowanych sierocińcach. Autorka pisze o polskich dzieciach, które próbowały utopić dzieci pochodzenia żydowskiego. Na szczęście kadra opiekuńcza zapobiegła nieszczęściu. Polskie dzieci tłumaczyły się później, że niezujący rodzice ciągle mówili, że „Żydzi są źli, bo kradną jedzenie” (Bhattacharjee, 2014).

9. Wnioski

Wojna lat 90. utrudniła wypełnianie wzorów kultury fizycznej przez ludność cywilną. Jednakże „system jugosłowiański” nakładał na dorosłych obowiązek formacji cielesnej. Dotyczył on także dzieci, którym wpajano w szkolnej i pozaszkolnej praktyce wychowawczej utylitarny wzór formacji cielesnej, powiązany ze społeczną rolą bojownika walki rewolucyjnej. Przed rozpadem Jugosławii znaczenia wzorów kultury fizycznej były uzasadnione ideologią socjalizmu i nakładały na uczestników zbiorowości kolektywnej obowiązek utylitarnego i zdrowotnego doskonalenia się. To władca wyznaczał podwładnym zadania, w których uwzględniał fizyczne możliwości ich wykonania (Pawłucki, 2015, s. 181). Tito „uwzględniał cielesność podwładnych jako naturalną zasadę materialnego bytowania oraz – w obliczu zagrożenia bytu – zasadę obrony życia” (Pawłucki, 2015, s. 181). Zasady te były tak mocno zakorzenione w umysłach Jugosłowian, że nawet w trud-

nej rzeczywistości wojennej odczuwali potrzebę wypełniania powierzonego im zadania, czuwania nad sprawnością własnego ciała w określonym celu.

Wzór uitylitarny, związany z obroną kraju i ochroną bytu materialnego, w czasie wojny wypełniała ludność cywilna Sarajewa poprzez wspólne ćwiczenia podnoszące wartość uitylitarną ciała. Kobiety z kolei miały na uwadze dbałość o swoje ciało w związku z rolą macierzyńską, zapewniającą społeczności ciągłość międzypokoleniową. Wypełniały zatem również wzór witalny – zdrowotno-higieniczny oraz biotyczny – prokreacyjny. Trudne warunki panujące w oblężonym i bombardowanym mieście zmusiły kobiety do wykorzystania nietypowej przestrzeni do ćwiczeń, mianowicie piwnic, ruin i własnych mieszkań. Wspólne ćwiczenia stanowiły namiastkę przedwojennej rzeczywistości.

Jednak wzór uitylitarny miał również swoje odbicie w krzywym zwierciadle. Doświadczenia wojenne wpłynęły na formy zabaw dziecięcych. Obserwując otaczającą rzeczywistość i postawy rodziców wobec niej, dzieci powtarzały pewne wzory. Przypadki opisane w artykule świadczą, że wzory kultury mogą zostać mylnie zinterpretowane. Dzieciom tak zapadły w pamięć opowiadane historie, że traktowały ich treść jako niepodważalny wzór do naśladowania. Nie mogły zrozumieć, dlaczego są karane za właściwe w ich mniemaniu postępowanie. Zachowania dzieci wynikają z niskiego poziomu rozumienia norm moralnych, trudności w odróżnieniu dobra od zła.

Kierunkiem dalszych badań będą działania władz miast Sarajewa czy Vukovaru, mające na celu załagodzenie konfliktów społecznych na tle etnicznym. Czy współczesne programy edukacji szkolnej i pozaszkolnej zawierają treści dotyczące szacunku i równości jednostek w społeczeństwie, bez względu na płeć, wiek czy przynależność etniczną? Pytanie to będzie kluczowe w dalszej eksploracji terenu wojny krajów byłej Jugosławii.

Bibliografia

- Andrijanić, B. (2012). Wytatuowany znak wiary. *Gość Niedzielny*, nr 14
- Andrijašević, M. (1996). *Sportska rekreacija u mjestu rada i stanovanja*. Fakultet za fiziku kulturu Sveučilišta u Zagrebu
- Babbie, E. (2009). *Podstawy badań społecznych*. Wydawnictwo Naukowe PWN
- Balić, E. (2008). *Sjećanja*. Klub skakača u vodu Mostari
- Benedict, R. (2005). *Wzory kultury*. Wydawnictwo Muza S. A.
- Bhattacharjee, A. (2014). *Druga ojczyzna. Polskie dzieci tułaczki w Indiach*. Wydawnictwo Poznańskie
- Bielenin, K. (2008). Muškobana, virginija, tobelija. *OPCIT*, 1, 20.
- Bielski, J. i Błada, E. (2014). *Zdrowie i kultura fizyczna na przestrzeni dziejów*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”
- Bošković, I.J. (2003). Sinjska alka. Iz povijesti Sinja i Sinjeske alke. *Cetinska vrila*, 2(22)

- Breczko, S. (2009). Ciało w socjologii – między indywidualizacją a polityzacją. *Kultura Współczesna. Teoria. Interpretacje. Praktyka*, 1(59), 19-28
- Bronikowska, M. (2013). *Słowiańskie tradycje ludowych form kultury fizycznej na przykładzie wybranych narodów*. AWF Poznań
- Buksik, D. (1997). Wybrane psychologiczne teorie rozwoju moralnego człowieka, *Seminare. Poszukiwania naukowe*, 13, 147-166. https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Seminare_Poszukiwania_naukowe/Seminare_Poszukiwania_naukowe-r1997-t13/Seminare_Poszukiwania_naukowe-r1997-t13-s147-166/Seminare_Poszukiwania_naukowe-r1997-t13-s147-166.pdf
- Caillois, R. (1997). *Gry i ludzie*. Oficyna Wydawnicza Volumen
- Czekalski, T. (2009). Wprowadzenie. W: P. Simić, *Tito. Zagadka stulecia*, Wydawnictwo Dolnośląskie
- Čorkalo Biruški D., Ajduković D. (2008) Promjene međuetničke diskriminacije u djece i međuetnički stavovi ponašanja njihovih roditelja. *Ljetopis socijalnog rada*, 15(3), 377-400
- Djedović, D., Popo, A. i Novaković, R. (2016). *Trening mladih plivača*. Universitet „Džemal Bijedić” u Mostaru, Nastavnički Fakultet
- Domagalska, K. (2010). Spodnie dają mi wolność. *Wysokie Obcasy*, 51(554), 8-13
- Eagleton, T. (2012). *Po co nam kultura?* Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza SA
- Frołowicz, T. (2005). Wzory kultury fizycznej w programach wychowania fizycznego. *Roczniki Naukowe AWF w Poznaniu*, 54, 41-54
- Grčić, M. (2012). Tonko Maroević i Sinjska alka. *Književna republika*, 10, 63-66
- Hofstede, G. i Hofstede, G. (2007). *Kultury i organizacje. Zaprogramowanie umysłu*. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne
- Huizinga, J. (2011). *Homo ludens. Zabawa jako źródło kultury*. Aletheia
- Ibrahimbegovic-Gafic, F. (2011). Iskustva rata u Bosni i Hercegovini njegove refleksije na tjelesne aktivnosti djevojaka i žena. W: T. Benn, G. Pfister, H. Jawad (red.), *Muslim Women and Sport* (s. 225-235). Routledge
- Jędrysik, M. (1998). Prawo gór, prawo krwi. *Magazyn*, nr 50, dodatek do *Gazety Wyborczej* nr 290
- Kobučar, N. (2009). Humanistički orijentirana anatomija. *Čemu. Časopis studenata filozofije*, 8(16/17), 217-223
- Kozić, M. (1993). Odras hrvatske ratne zbilje na dječje igre ratovanja. *Radovi Hrvatskog Društva Folklorista*, vol. 1
- Krawczyk Z., Dziubiński Z. (2011). *Socjologia kultury fizycznej*. Wydawnictwo AWF
- Lipoński, W. (2003). *World Sports Encyclopedia*. Oficyna Wydawnicza Atena
- Lipoński, W. (2004) *Rochwist i palant. Studium etnologiczne dawnych polskich sportów i gier ruchowych na tle tradycji europejskiej*. Akademia Wychowania Fizycznego, Poznań
- Marjanić, S. (1997). Tetovirana duša. *Frakcija: magazin za izvedbene umjetnosti*, nr 4
- Marijanović, I. (1993). Igra – ishodište kulture. W: *Odgajati špotrom*. oprac. I. Marijanović. Katehetski salezijanski centar

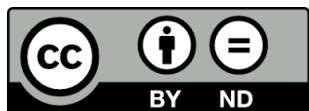
- Milanović A. (red.). (1946). *Ručni rad i fiskultura u pionirskoj organizaciji*. Centralni Odbor USAOJ-a
- Nowocien, J. (2013). *Studium o pedagogice kultury fizycznej*. Wydawnictwo AWF
- P.Z. (1992). Hajdučija došljaka. *Večernji list*, 11 października, s. 9
- Pac-Pomarnacka, L. (2013). Kult męskości. Tradycja Virdżiny w społeczności albańskiej ZADRUGA w aspekcie prawa KANUN. *Rozprawy Naukowe Akademii Wychowania Fizycznego we Wrocławiu*, 43, 4-11
- Pac-Pomarnacka, L. (2016). Wzory kultury fizycznej a role społeczne w grupach etnicznych Bałkanów: Boszniaków, Chorwatów, Czarnogórców. *Rozprawy Naukowe Akademii Wychowania Fizycznego we Wrocławiu*, 52, 21-41
- Pac-Pomarnacka, L. (2018). Tradycyjny tatuaż Chorwatów zamieszkujących Bośnię i Hercegowinę jako wzór kultury fizycznej. *Studia Etnologiczne i Antropologiczne*, 18(18), 228-243
- Pawłucki, A. (1994). *Rozważania o wychowaniu*. Wydawnictwo AWF
- Pawłucki, A. (2013). *Nauki o kulturze fizycznej*. Wydawnictwo AWF
- Pawłucki, A. (2015). Kultura cielesności w polityce konserwatyzmu. W: Z. Dziubiński, K.W. Jankowski (red.), *Kultura fizyczna a polityka* (s. 181-196). Wydawnictwo AWF
- Petrić, M. (1973). *Običaj tatuiranja kod balkanskih naroda*. Sarajevo
- Pośpiech, J. (2003). *Wychowanie fizyczne i sport szkolny w krajach europejskich – wybrane problemy*. Politechnika Opolska
- Rokeach, M. (1972). *Attitudes and Values. A Theory of organization and Change*. Jossey-Bass
- Sartwell, C. (2003). Umjetnost unakažavanja. *Tvrđa. Časopis za književnost, umjetnost, znanje*, nr 1-2
- Savić, D. (red.) (1987). *Modeli fizičke kulture*. T. I-III. Republička samoupravna interesna zajednica fizičke kulture Hrvatske
- Stipić, B. (1991). *Teroristi neće proći*. Zagreb
- Sztompka, P. (2003). *Sociologia. Analiza społeczeństwa*. Znak
- Sztompka, P. (2019). O pojęciu kultury raz jeszcze. *Studia Socjologiczne*, 1(232), 7-23. <https://doi.org/10.24425/122488>
- Šarčević, P. (2009). *Virdžina – žena koje nema*. Digitalna biblioteka Montenegrina http://www.montenegrina.net/pages/pages1/antropologija/virdzina_zena_koje_nema_p_sarcevic.htm
- Szuchta, R. (2020), Zabawy dzieci podczas wojny jako źródło badań nad Zagładą. W: A. Bartuś (red.), *Pola wolności*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu
- Trdina, J. (1980). *Bachovi, husari i ilirci*. GZH
- Vučić P. (1998). *Hrvatski duh alke: simbolika i filozofija hrvatske povijesti*. Consilium
- Vujačić, L. (2008). Kultura tijela i „moc” fizičke ljepote u savremenom društvu – ogled iz antropologije tijela. *Sociološka luča*, II/1, 108-118
- Vukušić, A.-M. (2002). Transformacija pojma viteštva u Sinjskoj alki. *Etnološka tribina*, 25(32), s. 9-26

- Wieczorkiewicz, A. (2009). Kultura ucieleśniona. Wprowadzenie. *Kultura Współczesna. Teoria. Interpretacje. Praktyka*, 1(59), 5-7
- Young, A. (2001). *Women Who Become Men. Albanian Sworn Virgins*. Dress, Body, Culture
- Znanięcki, F. (1973). *Socjologia wychowania*, t. 1-2. PWN

The physical-utilitarian pattern of physical culture and war experiences in former Yugoslavia

Abstract. Culture and cultural patterns created by societies are an important field of research. Many authors have provided evidence showing that cultural patterns also concern the human body. Because people are involved in cultural activities with their bodies, they create patterns of physical culture. The purpose of this article is to identify patterns of physical culture proposed by Florian Znanięcki and body value patterns proposed by Andrzej Pawłucki in a different cultural setting, namely in the countries of former Yugoslavia, in particular in the urban communities of Sarajevo, Vukovar and Zapeřić. The ethnographic study described in the article is an attempt to establish whether the Yugoslav wars waged in the 1990s prevented civilian inhabitants of Sarajevo (especially women and girls) from observing patterns of physical culture and whether the pattern they cultivated was of the physical-utilitarian type. The study was based on data collected by observation, narrative interviews and the analysis of source texts. It was found that women and girls living in Sarajevo during the siege of the city adhered to utilitarian patterns of physical culture, which focused on developing body fitness and readiness to fight. A distorted reflection of this pattern could also be observed in the behaviour of children exposed to the reality of war.

Keywords: patterns of physical cultural, utilitarian pattern, the war in former Yugoslavia

Copyright and license: This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivatives 4.0 International (CC BY-ND 4.0) License, <https://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>